

Ludwig Steindorff

Med birokracijo in ideologijo

Protiverska komisija pri Centralnem komiteju kot koordinator boljševistične verske politike v dvajsetih letih

Prispevek temelji na predavanju, ki ga je avtor 1. marca 1999 kot gost Oddelka za zgodovino na Filozofski fakulteti v Ljubljani predstavil v hrvaškem jeziku. – Razširjena verzija prispevka bo v nemškem jeziku izšla v reviji Kirchliche Zeitgeschichte 12 (1999).

V zadnjem desetletju so se ponudile nove perspektive za raziskovanje odnosa države do pravoslavne cerkve kot tudi do vseh drugih verskih skupnosti v zgodnjem obdobju Sovjetske zveze. Arhivi za zgodnja dvajseta leta so večinoma odprti, kar je skupaj z neovirano izmenjavo informacij omogočilo, da lahko posamezna dogajanja in ravnanje določenih oseb rekonstruiramo dosti bolj natančno, kot je to bilo možno na podlagi dosedanjega števila dostopnih virov. Ne morem verjeti, da bi v prihodnosti mogli še dalje prikrivati ali vsaj prikazovati kot nedolžno neprenehno prisotnost represije, kakor je to počelo prejšnje uradno sovjetsko zgodovinopisje; niti ne bodo mogle obveljati predstave, da je sovjetski sistem proti cerkvi in veri postopal z demonsko perfekcijo in po enotnem načrtu. V enaki meri se razblinja podoba homogenih in v sebi statičnih verskih skupnosti, ki je bila v skladu s svetovnonazorskimi in političnimi vidiki konotirana bodisi pozitivno ali negativno; ni namreč več mogoče spregledati najrazličnejših interesov in vzorcev vedenja tudi znotraj posameznih skupin.

V središču pričujočega prikaza se bo nahajal sklop virov, ki je postal dostopen šele v začetku devetdesetih let in ki je bil do sedaj komajda raziskan, namreč uradni zapisniki »Komisije za izvajanje ločevanja cerkve od države pri CK RKP (b)«,¹ ki je obstajala od 1922 do 1929 in ki so jo znotraj partije imenovali tudi s času primernim nazivom »Protiverska komisija«.²

Zapisniki so zanimivi kot ogledalo politike do verskih skupnosti; v velikem številu dogodkov, ki jih bomo omenili, se prepletajo z že objavljenimi viri. Poleg tega jih je mogoče obravnavati tudi kot paradigmo za delovanje sovjetskega sistema v dvajsetih letih, posebej glede sodelovanja med partijo in državo.

¹ Od leta 1927 VKP (b): namesto »Ruska komunistična partija (boljševiki)« zdej »Vsevezna komunistična stranka (boljševiki)« – CK pomeni »centralni komite«, ki je bil najvišji partijski organ, ki se je periodično sestajal med posameznimi strankarskimi zasedanji; iz kroga članov CK-ja je izhajalo najožje vodstvo politbiroja, ki se je praviloma sestajalo tedensko.

² Avtor ta sklop preučuje v okviru projekta DFG, ki sta ga zasnovala skupaj z Güntherjem Schulzem in ga slednji tudi vodi; poglobitni cilj projekta je objava in obdelava zapisnikov od leta 1922 do 1925 v nemškem prevodu. Načrt je usklajen tudi z N.N. Pokrovskim (Novosibirsk), ki je v nadaljevanju svojega projekta »Arhiv Kremlja« pričel s pripravami na rusko izdajo zapisnikov.

Za boljši prikaz izhodiščnih okoliščin, v katerih je bila oktobra 1922 ustanovljena Protiverska komisija, naj v skopih potezah orišemo versko politiko po oktobrski revoluciji: 23. januarja 1918 je svet ljudskih komisarjev, ki mu je predsedoval Lenin, izdal »Dekret o ločevanju cerkve od države«.³ Če izhajamo iz dobesečne formulacije besedila, lahko prepoznamo vzporednice s francosko zakonodajo 1905/7; dekret se je poleg tega navezoval na prejšnja razmišljanja o novi ureditvi odnosa med državo in cerkvijo, ki izvirajo iz obdobja provizorične vlade.

Analogno Franciji je zakonodajo prežemal laicizem kot načelo razsvetljenstva in moderne. Država je vse kulturne zgradbe vzela v svojo last in jih nato brezplačno dala na razpolago verskim skupnostim. Verske skupnosti so bile organizirane v skladu z zasebnim pravom, podobnim tistemu, ki je veljalo za združenja.

Toda v primerjavi s Francijo je bilo ločevanje povsem drugače udejanjeno: sistem, katerega glavna nosilca sta bili partija in država, do religije ni bil brezbrizen, temveč sovražno nastrojen. V Franciji je prišlo do številnih kompromisov, ki so omogočali, da je cerkev ohranila svoja področja dela in možnost delovanja. V sovjetski Rusiji so zakonodajo nasprotno uporabljali za to, da bi verske skupnosti v kar največji meri diskriminirali in marginalizirali. Zahtevo po verski indiferentnosti s strani državnega aparata je v veliki meri preglasila protiverska programatika partije, ki je bila v odnosu do države tisti dominantni nosilec sistema, ki si je hotel prilastiti pravico, da nadzira delovanje vseh verskih skupnosti.

Do leta 1921 v verski politiki še ne moremo razločiti jasne smernice. Nihala je med posameznimi represivnimi dejanji, še posebej proti pripadnikom višje duhovščine, in med popuščanjem oz. nezmožnostjo, da bi si pridobila vpliv na versko življenje. Prvi protiversko naravnani ukrep kampanjskega značaja je bil val prisilnega odpiranja relikviarijev v letih 1919–1920.⁴

Šele po koncu leta 1921 je sistem, ki se je med tem že utrdil, svojo pozornost močnejše usmeril na verske skupnosti. Povod za načrtno konfrontacijo s pravoslavno cerkvijo je nudil njen poizkus jeseni leta 1921, da bi organizirala samostojen program pomoči za stradajoče ljudi na področju Volge. Država je v skladu z navodili partijskih organov prepovedala vsakršno samostojno humanitarno delovanje cerkve in tudi ni pristala na predlog cerkvenega vodstva, da bi po svoji presoji za financiranje programov pomoči odstopila nekatere cerkvene zaklade. Namesto tega je VCIK⁵ dne 23. februarja 1922 ukazal zaplembo vseh cerkvenih zakladov z izjemo predmetov, ki so bili nujno potrebni za opravljanje bogoslužja.

Zaradi različnih sporov v zvezi z zaplembo in zaradi protestov patriarha Tihona je bil 19. maja 1922 za slednjega odrejen hišni pripor v moskovskem samostanu Donskoj in pričele so se priprave na kazenski proces proti njemu.⁶

K nadaljnji oslavitvi cerkvene ustanove je doprinesla razcepitev, ki jo je sistem načrtno podpiral. Na eni strani se je nahajala konservativna struja okrog patriarha Tihona, ki je bil izvoljen 5. novembra 1917 na sinodi ruske pravoslavne cerkve; na drugi strani pa različne

³ Vsa relevantna besedila o pravnih določilih so zbrana pri P.V. Giduljanovu: Otdelenie cerkvi ot gosudarstva v SSSR. Pod. red. P.A. Krasikova, Moskva ³1926.

⁴ Kratek prikaz verske politike: John Shelton Curtiss, Die Kirche in der Sowjetunion (1556–1917), prevod iz angleščine, München 1956; Roman Rössler, Kirche und Revolution in Rußland. Patriarch Tihon und der Sowjetstaat. Köln – Wien 1969; Eckehart Beichler, »Kriegskommunismus« und »Neue Ökonomische Politik« in ihren Auswirkungen auf die bolschewistische Religionspolitik. (Dis.) Göttingen 1980.

⁵ VCIK: »Vseruski centralni izvršni komite«; odbor, ki ga je volil vseruski kongres sovetov, ki je v času med njegovimi zasedanji opravljal zakonodajne in izvršne naloge.

⁶ Podrobnejši prikaz spora: N.A. Krivova: Vlast' i cerkov' v 1922–1925 gg. Politburo i GPU v bor'be za cerkovnye cennosti i političeskoe podčinenie duhovenstva, Moskva 1997; prim. tudi prejšnjo opombo.

skupine »prenoviteljev«, med njimi »živa cerkev«, pri ustanavljanju katere je maja 1922, kakor je dokazano danes, režijsko pomagal tudi GPU.⁷

Versko politiko je v tem času nedvomno vodil Trocki; dosledno se je zavzemal za trd pristop, v čemer ga je podprl tudi Lenin v svojem pismu z dne 19. marca 1922: spor glede zaplemb je potrebno izkoristiti, da bi trajno oslabili cerkve; izreči je treba kar največ smrtnih obsodb.⁸

Najpomembnejše odločitve teh mesecev je sprejemal politbiro na podlagi spisov Trockega in drugih oseb najožjega vodilnega kroga.⁹ Poleg tega je redno zasedala »Osrednja komisija za prilaščanje cerkvenih zakladov« z namenom, da bi usmerjali ravnanje partijskih organov v središčih in provinci ter koordinirali delovanje partije in državnih organov, na najvišji ravni torej delovanje VCIK-ja, ljudskih komisariatov in GPU-ja.

3. oktobra 1923 je »Komisija za protiversko propagando pri Oddelku CK-ja za agitprop«, ki je bila ustanovljena šele konec septembra, predlagala CK-ju, da bi oblikovali novo enotno komisijo za verska vprašanja. Ko je organizacijski biro CK-ja 13. oktobra¹⁰ projekt potrdil, je tudi Komisija za cerkvene zaklade pod vodstvom Trockega in v prisotnosti še šestih drugih na svojem 18. zasedanju v ponedeljek, 17. oktobra 1922, sklenila, naj se razpustijo vse komisije, ki so se dotedaj ukvarjale z verskimi vprašanji in protiverskim delovanjem, oziroma naj bodo kot podkomisije dodeljene novi komisiji.¹¹

Istega dne ob osmih zvečer je v Kalininovem kabinetu v zgradbi VCIK-ja v Kremlju potekalo ustanovno zasedanje nove komisije; štirje od šestih navzočih so se udeležili tudi zadnjega zasedanja Komisije za cerkvene zaklade. Na zasedanju je bilo sprejeto uradno ime »Komisija za izvajanje ločevanja cerkve od države«. Začasni predsedujoči je postal P.A. Krasikov, vodja 5. oddelka Ljudskega komisariata za pravosodje, ki je bil pristojen za kultne zadeve.¹² Istočasno je komisija prosila politbiro, naj za predsedujočega določi Trockega, ki sam ni bil navzoč.¹³ – Tej prošnji sprva niso ugodili; namesto tega je politbiro 19. oktobra sklenil, da se predsednikovanje prenese na N.N. Popova iz aparata CK-ja.¹⁴

⁷ Izrecno lahko to zasledimo v referatu uradnika GPU-ja Tučkova pred Protiversko komisijo dne 30. oktobra 1922, besedilo: Politbjuro i cerkov' 1922–1925 gg., izdanie podgotovili N.N. Pokrovskij / S.G. Petrov, Novosibirsk – Moskva 1997 (= Archivy Kremlja), 7–109, tukaj 82; prim. tudi v predgovoru k tej izdaji, str. 83. – O osebnosti Tučkova v nadaljevanju. – GPU, od leta 1924 dalje OGPU: (Ob'edinennoe) Glavnoe političeskoe upravlenie, tajna policija.

⁸ Pismo ni bilo natisnjeno v Leninovih delih. Objavljeno je bilo na Zahodu leta 1970, v Sovjetski zvezi pa šele leta 1990. – Besedilo najdemo dandanes na primer v: Politbjuro i cerkov', št. 23–16, 140–144; Russkaja pravoslavnaia cerkov' i kommunističeskoe gosudarstvo 1917–1941. Dokumenty i fotomaterialy, red. Ja. N. Ščapov, Moskva 1996, 88–92. V nemščini rahlo okrajšano: Die Orthodoxe Kirche in Rußland. Dokumente ihrer Geschichte (860–1980), izd. Peter Hauptmann / Gerd Stricker, Göttingen 1988, št. 236, str. 674–676; v tem zvezku se nahajajo tudi številni drugi poglobljeni dokumenti, ki so bili znani pred letom 1988.

⁹ Vloga Trockega je podrobneje orisana pri S.G. Petrov: Sekretnaja programma likvidacii ruskoj cerkvi: pis'ma, zapiski i pošto-telegrammy L.D. Trockogo v politbjuro CK RKP (B) (1921–1922 gg.), v: Sibirskaia provincija i centr: Kul'turnoe vsaimodejstvie v XX veke. Sbornik naučnych trudov, Novosibirsk 1997, 21–86; prim. tudi Jonathan W. Daly: »Storming the Last Citadel«: The Bolshevik Assault on the Church, 1922, v: Wars, izd. Vladimir N. Brokvin, 235–238.

¹⁰ Publikacija: Politbjuro i cerkov', št. 12–9, 319 sl.

¹¹ Publikacija: Politbjuro i cerkov', št. 12–10.

¹² Kakor priča popis osebja z dne 12. decembra 1922, ki ga je podpisal Krasikov, je ta oddelek sestavljalo natanko devet sodelavcev: vodja, namestnik vodje, znanstveni svetovalec (S.L. Ursinovič), pravni svetovalec (P.V. Giduljanov), tajnik, poslovodja, novinar, pisar in kurir; prim. Gosudarstvennyj arhiv Rossijskoj federacii (v nadaljevanju: GARF), delo 353, opis' 7, delo 1, list 9.

¹³ Rossijskij centr hranenija i izučenija dokumentov novejšej istorii (v nadaljevanju: RCHiDNI), fond 17, opis' 112, delo 443a, 1.2 in drugi izvodi v drugih delih; publikacija. Politbjuro i cerkov', št. 12–14, 324.

Razlogov za to, zakaj Trocki kljub svojemu dotedanjemu delovanju na področju verske politike ni dobil tega položaja, zaenkrat ni mogoče z gotovostjo razjasniti. Morda se je tako odločil sam, ker je bil preobremenjen z delom. Vsekakor ni nikakršnih dokazov za to, da bi vzrok tičal že v Stalinovih manipulacijah, ki so bile uperjene proti Trockemu.¹⁵ Kakor je mogoče razbrati iz nadaljevanja, je usmeritev komisije v prvih mesecih svojega obstoja ustrezala koncepciji, ki jo je opredelil Trocki, namreč naj drugo proti drugi naščuvajo konkurenčne cerkvene skupine in naj patriarhatsko cerkev napadejo šele potem, ko jo bodo onemogočili s pomočjo prenoviteljev. Pri odločitvah glede verskih vprašanj sta Stalin in Trocki aprila 1923 še zastopala enako stališče.¹⁶

Prvo redno zasedanje Protiverske komisije je bilo 23. oktobra 1922; do septembra 1923 so zasedali – če ne upoštevamo dveh večtedenskih premorov enkrat januarja in drugič aprila zaradi XII. partijskega kongresa – praviloma v tedenskem ritmu; dan zasedanja je bil večinoma torek; kraj zasedanja je ostal Kalininov kabinet; izjemoma so za tretje zasedanje uporabili Enukidsejev kabinet. Od jeseni 1923 dalje so razmaki med zasedanji postali daljši in vse bolj neenakomerni. Zadnji zapisnik z dne 4. novembra 1929 nosi številko 118.¹⁷

V nekaterih primerih je komisija sklenila, da se ustanovijo podkomisije, v katere so vključili tudi zunanje osebe.¹⁸ Kolikor je znano, nobena izmed teh komisij ni postala trajna ustanova.

Število prisotnih na zasedanjih je praviloma nihalo od štiri do osem; skoraj redno so se jih udeleževali le P.A. Krasikov z Ljudskega komisariata za pravosodje, N.N. Popov iz aparata CK-ja, P.G. Smidovič iz vrst VCIK-ja, namestnik vodje GPU-ja V.R. Menžinski¹⁹ in E.A. Tučkov, prav tako član GPU-ja. Razen Tučkova so bili vsi navedeni za sodelavce komisije določeni že v času njenega ustanavljanja. Tučkov, ki je prišel šele na redno sejo št. 1, kasneje, če ne upoštevamo zasedanja št. 37, ni manjkal niti enkrat vse do leta 1925.

Do konca leta 1925, do 67. zasedanja, če ne štejemo ustanovnega, je bilo na najmanj enem zasedanju vsega skupaj prisotnih 41 ljudi; od tega jih je 25, med njimi obe edini ženski, prišlo največ petkrat. Mnogi izmed redkeje navzočih so bili povabljeni zgolj kot strokovnjaki za določena vprašanja.²⁰

¹⁴ Publikacija: *Politburo i cerkov'*, št. 12–14, 324. – N.N. Popov: vodilni član ukrajinske KP in njen »predstavnik« v Moskvi.

¹⁵ Tako Arto Luukkanen: *The Party of Unbelief. The Religious Policy of The Bolshevik Party, 1917–1929*, Helsinki 1994, 126–127; podobno Daniel Peris: *Storming the heavens. The Soviet League of the Militant Godless*, Ithaca – London 1998, 41 sl. – Tudi Petrov: *Sekretnaja programma (kakor v op. 9)*, 62, govori o »ponižujočem porazu«. Toda prav njegovi prikazi kažejo, kako se je Trocki že od maja 1922 dalje, potem ko je začrtal nadaljnjo usmeritev, vse bolj umikal iz organizacijskega dela na področju verske politike, tako da je povsem verjetno, da se je prostovoljno odpovedal vodenju komisije.

¹⁶ *Politburo i cerkov'*, št. 25–15, 265; št. 25–21, 273; prim. Krivova: *Vlast' i cerkov' (kakor v op. 6)*, 180–181.

¹⁷ S. Savel'ev: *Bog i kommissari (k istorii komissii po provedenii otdelenija cerkvi ot gosudarstva pri CK VKB (b) – antireligioznoj komissii)*, v: *Religija i demokratija. Na puti k svobode sovesti 2*, red. S.B. Filatov / D.E. Furman, Moskva 1993, 164–216, tu 168.

¹⁸ Registrirano do zapisnika št. 40, št. 4 (14. november 1923): RCHiDNI, fond 17, opis' 112, delo 443a, list 10 (točka dnevnega reda (v nadaljevanju: TDR) 1.6): Komisija za uvoz in tiskanje verske literature; 1.11 (TDR 5c1): Komisija za molilne prostore baptistov. Št. 5 (21. november), pravtam, 1.13 (TDR 3.1): Komisija za registracijo skupnosti. Št. 8 (19. december), pravtam, 1.21 (TDR 4.1): Komisija za pogostejše obtožbe zaradi cerkvene kontrarevolucije. Št. 38 (13. november 1923), RCHiDNI, f. 17, op. 112, d. 565a, l. 37 (TDR 2b): Komisija za informiranje o registraciji pravoslavniških skupnosti.

¹⁹ Menžinski je leta 1926 postal vodja OGPU-ja namesto Dzeržinskega; umrl je leta 1934.

²⁰ Avtor se zahvaljuje Borisu Orlovu (Univerza v Tel Avivu), da je zbral biografske podatke o vseh osebah, ki so bile do konca leta 1925 kdajkoli navzoče na zasedanjih komisije; podatke o večini oseb najdemo tudi v:

Med navzočimi je bil najbolj znan kasnejši organizator »Zveze brezbožcev« Emel'jan (Gubel'man) Jaroslavskij, ki si je svoje prve zasluge pridobil že ob prevzemu oblasti oktobra 1917 v Moskvi. V skladu s sklepom organizacijskega biroja CK-ja z dne 18. januarja²¹ je od 11. zasedanja, ki je potekalo dne 30. januarja 1923, dalje prav on vodil komisijo, vendar je bil do konca leta 1925 prisoten vsega skupaj le na 29 zasedanjih. – Poleg cerkveno-političnega in protiverskega delovanja je poglobitno področje Jaroslavskijevih nalog predstavljala organizacija Osrednje partijske nadzorne komisije; za njenega tajnika je bil izvoljen na XII. partijskem kongresu aprila leta 1923.

»Duša komisije« je bil leta 1892 rojeni Evgenij Aleksandrovič Tučkov, kmečki sin, ki mu je uspelo, da je po štiriletnem obiskovanju šole postal knjigovodja v trgovski pisarni. Leta 1915 je bil mobiliziran in si je kot zapisnikar v etapnem štabu dobil nadaljnje upravne izkušnje; poleti 1917 se je podal med boljševeke. V letih 1918–22 je opravljal različne naloge pri Čeki, predhodni organizaciji GPU-ja; od leta 1922 pa do svoje upokojitve leta 1939 je bil vodja VI. oddelka tajnega sektorja GPU-ja oz. od leta 1924 dalje OGPU-ja, ki je bil pristojen za verske skupnosti. Tučkov je skoraj popolnoma slep umrl leta 1957.²² Komisija ga je na svojem tretjem zasedanju dne 8. novembra 1923 določila za svojega tajnika; to službo je ohranil ves čas, dokler je komisija obstajala.

Funkcija tajnika Protiverske komisije je bila zanj dodatna naloga. Tudi ostali člani komisije so bili navzoči kot predstavniki ustanov, za katere so delali. Komisija je nudila ustrezen okvir, ki je zagotavljal komunikacijo med vsemi ustanovami, ki so se ukvarjale z vprašanji verskih skupnosti, in koordinacijo njihovega dela. Partijskemu aparatu je zagotavljala primat pri sprejemanju odločitev.

Ko je komisija odločala o prošnjah posameznih verskih skupnosti, so bile te prošnje oddane pri eni izmed državnih ustanov, ki je bila zastopana v komisiji. Odločitev, ki jo je bilo potrebno sporočiti verski skupnosti, je bila podana v imenu državne ustanove; prosilec zato na prvi pogled ni mogel prepoznati (lahko je le slutil), da je odločitev sprejela komisija, ki je pripadala partijskemu aparatu. Komisija sama ni imela stikov s podrejenimi uradi v provinci; dajala je le navodila posameznim ustanovam, ki so bile zastopane v njej – predvsem GPU-ju in Ljudskemu komisariatu za pravosodje –, naj odločitve posredujejo navzdol.

Tako lahko načeloma izhajamo iz tega, da obstaja ali vsaj je obstajalo ustrezno pisno gradivo o vseh zadevah, ki jih je obravnavala komisija, ter da je to gradivo izviralo iz sovjetskih uradov. Vendar pa primeri, ki jih je komisija obravnavala, nasprotno predstavljajo le »vrh ledene gore«; o večini zadev se je odločalo – pri čemer lahko domnevamo, da so vplivale krajevne partijske instance – znotraj uradnih sovjetskih ustanov.²³

Način dela komisije je upošteval načelo, da pisno gradivo, ki je krožilo znotraj partije, ne sme zaiti v obtok dopisov sovjetskih organov – torej ljudskih komisariatov, VCIK-ja, nižjih uradov, tudi GPU-ja – in sindikatov; to pravilo je bilo redno natisnjeno na formularjih CK-ja.²⁴ Komunikacija med partijo in sovjetskimi organi, torej državo, je bila vezana na

Politburo i cerkov' 1922–1925 gg. Kniga 2, izdanie podgotovili N.N. Podkrovskij, S.G. Petrov (=Arhivy Kremļa), Moskva 1998, 521–579.

²¹ Politburo i cerkov', pravtam, (op. 13), št. 12–26, 358.

²² Biografski podatki po I.V. Solov'ev v opombah k Archimandrit Feodosij (Almazov): Moi vospominanija (Zapiski soloveckogo uznika), Moskva 1997, 206, op. 76; Politburo i cerkov'. Kniga 2, 572; Arto Luukkanen: The Religious Policy of the Stalinist State. A Case Study: The Central Standing Commission on Religious Questions, 1929–1938, Helsinki 1997, 68.

²³ Od dogajanj, izpričanih v GARF-u, f. 1235, op. 60, d. 78; op. 61, d. 174, kjer je sekretariat predsednika VCIK-ja v letih 1924–26 v odnosih do krajevnih uradov nastopal kot »apelacijska instanca« za verska združenja, ni niti eden izmed primerov prišel do Protiverske komisije. – Sistematično raziskavo obširne korespondence VCIK-ja glede verskih vprašanj bo še potrebno opraviti.

osebe, ki so imele funkcije v obeh aparatih.²⁵ Medtem ko so sovjetski organi v odnosu do verskih skupnosti predstavljali postopkovno in pravno varnost, pa je institucija, ki je morala v skladu z ideološkimi smernicami skrbeti za reglementacijo in manipulacijo, delovala konspirativno in se je nahajala zunaj državnega aparata.

Formular, na katerega so bili natipkani zapisniki zasedanj, je bil oblikovan analogno s protokoli politburoja in je leta in leta ostal v veliki meri nespremenjen. Večina zapisnikov obsega enega ali dva lista formata 20,5 x 35 cm, torej velikosti med DIN A 3 in DIN A 4. Tipkani zapisnik je očitno slonel na rokopisni, že v teku zasedanja pripravljene verziji.

Zapisnik se začne z naslovom in datacijo. Številke zapisnikov so bile deloma lastnorčno vstavljene šele kasneje. Vsi zapisniki nosijo oznako »strogo zaupno«, poleg tega od št. 13 dalje vsebujejo tudi navodilo, da jih je potrebno »konspirativno shraniti«.

Sledi seznam udeležencev. Od zapisnika št. 6 dalje je dnevni red naveden posebej. Temu sledi dejanski zapisnik sklepov. V levem stolpcu, ki nosi naslov *Slušali*, t.j. »Poslušali«, se nahajajo posamezne točke dnevnega reda, v desnem stolpcu, naslovljenim s *Postanovili*, t.j. »Sklenili«, pa so bili vzporedno s točkami dnevnega reda navedeni sklepi.²⁶ V izrednih primerih je bilo zabeleženo tudi razhajanje mnenj znotraj komisije glede določenega vprašanja.²⁷

Zaenkrat je le približno pojasnjeno, kako so se zapisniki ohranili.²⁸ Obstaja le en sam popoln komplet; nahaja se v fondih Centralnega komiteja v nekdanjem partijskem arhivu.²⁹ V nekaterih zapisnikih najdemo obširne, na roko napisane popravke, ki jih je večinoma vnesel Jaroslavski; vendar pa so skoraj izključno stilistične in ne vsebinske narave.

Kakor je razvidno iz rokopisnih zaznamkov Tučkova, je ta običajno dva dni po zasedanju tipkane zapisnike poslal Jaroslavskemu oz. njegovemu namestniku in ga prosil, naj zapisnik podpiše, po potrebi popravi in vrne. Ob tej priliki je Jaroslavski ali njegov namestnik vnesel korekture, še preden je zapisnik vrnil Tučkovu.

V seznamu prejemnikov je navedeno, da je bil zapisnik napisan v dveh izvodih, poleg tistega za sekretariat CK-ja še izvod za OGPU,³⁰ od zapisnika št. 78 z dne 7. decembra 1926

²⁴ Naključno zabeleženi primeri: RCHiDNI, f. 17, op. 113, d. 775 (notranja stran mape s prilogami o zasedanju št. 153 organizacijskega biroja CK-ja z dne 16. septembra 1929, ki se navezuje na sklep CK-ja z dne 10. junija 1927); pravtako RCHiDNI, f. 17, op. 113, d. 837, l. 33. – Nedvomno so ta pravila upoštevali od najzgodnejšega obdobja sovjetske države dalje.

²⁵ Izjemo je predstavljala pristojnost sovjetskih organov v vprašanju članstva partije in komsolmcev; prim. korespondenco VCIK-ja z Osrednjo partijsko komisijo za nadzor: GARF, f. 1235, op. 61, d. 33; op. 63, d. 117–118; op. 64, d. 194, 414. – To načelo je prekršila tudi združitev Ljudskega komisariata delavske in kmečke inspekcije z Osrednjo partijsko komisijo za nadzor.

²⁶ Tako so bili oblikovani tudi zapisniki plenuma CK-ja do leta 1924; odtlej so bila zasedanja stenografirana, stenogrami pa natisnjeni v včasih očitno predelani obliki. Prim. A.N. Artizov / O.V. Naumov, *Nekotorye problemy publikacii dokumentov plenumov CK VKP (b) – KPSS*, v: *Novaja i novejšaja istorija* 1998, 4, 66–76, tukaj 68.

²⁷ Doslej registrirani: zapisnik št. 5 (21. november 1922): *Financiranje »denarja za protiverske cilje«*, RCHiDNI, f. 17, op. 112, d. 443a; l. 13. Št. 6 (28. november 1922): *Protiverske publikacije*; pravtam, l. 16. Št. 34 (21. avgust 1923): *Dovoljenje za versko poučevanje za muslimane*, RCHiDNI, f. 17, op. 112, d. 565a, l. 30.

²⁸ V delu Politburo i cerkov' (kakor v op. 7), 550–554 (opombe) najdemo seznam doslej dokazanih izvodov; nekateri podatki tudi v: Savel'ev, Bog i kommissari (kakor v op. 17), 187.

²⁹ RCHiDNI, fond 17, op. 112, d. 443a; d. 565a; d. 775; op. 113, d. 353; d. 871.

³⁰ Napotek o »dveh izvodih« prvič zasledimo v zapisniku št. 2 brez navedbe prejemnikov; seznam prejemnikov se redno pojavlja šele od št. 65 dalje.

dalje pa sta na seznamu prejemnikov imenovana tudi predstavnik VCIK-ja Smidovič in Krasikov z Ljudskega komisariata za pravosodje.

V skladu z informacijami, ki jih je avtor dobil na Centralnem arhivu Federalne varnostne službe (CA FSB), med dokumenti OGPU-ja ni ohranjen noben komplet zapisnikov. Vendar je to odkritje presenetljivo le na prvi pogled. Pri izvodih, ki se dokazano nahajajo v partijskem arhivu, gre namreč s precejšnjo gotovostjo za izvode, ki naj bi v skladu s seznamom prejemnikov bili namenjeni OGPU-ju. Kajti skorajda redno zasledimo namreč lastnoročno prošnjo Tučkova, naj predsedujoči zapisnike podpiše in nato vrne. V skladu z omenjenimi pravili ravnanja s partijskimi pisnimi dokumenti je Tučkov izvode osebno hranil ločeno od dokumentacije GPU-ja. Kasneje, verjetno po razpustu komisije leta 1929, je gradivo predal partijskemu arhivu. Prav izvodi zapisnikov, ki so bili v skladu s seznamom prejemnikov namenjeni CK-ju, po tem datumu doslej še niso izpričani. Le skromen del zapisnikov je na voljo v publikacijah.³¹

Kakor je predpisal politbiro,³² ko je 19. oktobra 1922 potrdil ustanovitev komisije, je predsedujoči v prvih petih mesecih obstoja komisije v približno tritedenskih razmakih politbiuroju pošiljal poročila; ta na eni strani približno povzemajo vsebino zapisnikov, po drugi strani pa omogočajo širše analize stanja. Po dveh nadaljnjih poročilih v razmaku po en mesec je časovno obdobje med poročili naraslo na pol leta. Po koncu septembra 1923 doslej ni izpričano nobeno nadaljnje poročilo.³³

Na posameznih zasedanjih je bila obravnavana široka paleta tem; v odlomkih naj predstavimo relativno obširni zapisnik št. 2 z dne 31. oktobra 1922;³⁴ zasedanja so se udeležili začasni predsedujoči Krasikov, Smidovič, Skvorcov-Stepanov, novinar in sodelavec agitpropa Flerovskij, Menžinskij in Tučkov ter kot začasni tajnik še sodelavec GPU-ja Deribas.

Pod 3. točko je Tučkov predstavil referat o sporu med patriarhom Tihonom in njegovimi privrženci na eni ter prenovitelji na drugi strani; izvodu zapisnika za politbiro je bila priložena tudi pisna verzija referata, datirana z dnem predavanja, 30. oktobrom.³⁵ Sklep komisije je pritrdil predlogom Tučkova, ki so nakazovali smer, ki jo je 30. marca 1922 opredelil že Trocki.³⁶ Še naprej so hoteli podpirati prenovitelje³⁷ in ovirati Tihonove

³¹ Zapisnik št. 1 in 2: Istoričeskij arhiv 1993, 2, 76, 79–81; Russkaja pravoslavnaia cerkov' i kommunističeskoe gosudarstvo (kakor v op. 8), 149–152; Politbjuro i cerkov' (kakor v op. 7), št. 12–16, 326 f.; št. 12–19, 333–337. – Vse točke dnevnega reda, ki zadevajo proces proti patriarhu Tihonu, so objavljene v: Politbjuro i cerkov', pravtam (op. 13), 522–534, 566–572 (opombe). Poleg tega so za celotni čas delovanja komisije do leta 1929 objavljeni izvlečki izbranih zapisnikov pri Aleksandr Nežnyj: Kommissar d'javola, Moskva 1993, 97–106.

³² Politbjuro i cerkov', št. 12–14, 324.

³³ Poročila:

Datum:	Objavljeno v: Politbjuro i cerkov'
4. nov. 1922	št. 12–20, str. 337–339.
28. nov. 1922	št. 12–21, str. 339–343.
12. dec. 1922	št. 12–23, str. 344–348.
1. jan. 1923	št. 12–24, str. 349–354.
17. jan. 1923	št. 12–25, str. 354–358.
16. feb. 1923	št. 12–28, str. 358–362.
22. mar. 1923	št. 12–33, str. 366–371.
(15.–25. spet. 1923)	št. 12–58, str. 419–430.

Prva tri poročila so objavljena tudi v: Russkaja pravoslavnaia cerkov' i kommunističeskoe gosudarstvo (kakor v op. 8).

³⁴ Politbjuro i cerkov', št. 12–19, str. 333–337; glede izvodov in drugih publikacij gl. zgoraj.

³⁵ Politbjuro i cerkov', št. 12–18, 331–333. – Objavljeno poleg tega v: Russkaja pravoslavnaia cerkov' i kommunističeskoe gosudarstvo, 152–154, po RCHiDNI, f. 5 (Leninskij), op. 2, d. 55., l. 43.

privržence; predvsem so si prizadevali, da bi preprečili vsakršne poizkuse prenoviteljev, da bi se zblížali s Tihonom. Šele daljnoročno naj bi nato iz javnega življenja izrinili tudi nosilce reform.

Podpiranje prenoviteljev je razvidno tudi iz novejših zapisnikov. Deloma so subvencionirali njihove časopise; na zasedanju št. 8 dne 19. decembra 1922 je komisija sklenila, da ne bo več zagotavljala nobenih sredstev za časopise v provinci. GPU je proti koncu februarja leta 1923 od komisije prejel nalog, naj pred volitvami delegatov v sinodo prenoviteljev iz župnijskih občestev odstrani Tihonove privržence.³⁸

Po Tučkovem predavanju je pod točko 4. svoj referat o protiverski propagandi predstavil sodelavec agitpropa Skvorcov-Stepanov; tudi ta je bil priložen zapisniku.³⁹ Njegove teze je komisija prav tako potrdila, čeprav so bile pravzaprav v nasprotju s koncepcijo Tučkova. Kajti Skvorcov je izhajal iz izhodišča, da je potrebna enaka negativna naravnost do vseh verskih struj. Implicitno je ta pristop izključeval koncept taktiziranja s prenovitelji.

Nadaljnja tema pod točko 5. je bil časopis *Nauka i religija*. Predstavnik agitpropa Flerovskij je bil mnenja, da usmeritev tega časopisa ni več potrebna, saj ne potrebuje več nobene subvencije. Sklenjen je bil dvomesečni moratorij; nato je na zasedanju št. 4 sledila še odločitev, da časopis preneha izhajati in da se z istim osebjem ustanovi novega.⁴⁰ 28. novembra je komisija na 6. zasedanju potrdila načrt Flerovskega, da naj bi vsaka dva tedna izdajali časopis *Bezbožnoe vremja*,⁴¹ ki je nato izšel pod naslovom *Bezbožnik*.

Zapisnik sta podpisala predsedujoči Krasikov in tajnik Deribas.

V 118 zapisnikih med leti 1922 in 1929 je bilo obravnavanih vsega skupaj 843 točk dnevnih redov.⁴² Zato je nemogoče, da bi na tem mestu podali podroben katalog vseh tem, ki se pojavljajo v zapisnikih. V nadaljevanju se bomo poleg tega omejili na čas do konca leta 1925.

Težišče dela komisije je v prvih mesecih objektivno kot tudi subjektivno v samoumevanju njenih članov prav gotovo predstavljalo prizadevanje za marginalizacijo pravoslavne cerkve. To je razvidno že iz uradne oznake »Komisija za izvajanje ločevanja cerkve od države«, namesto da bi se splošno imenovala komisija »za položaj verskih skupnosti« ali kaj podobnega. Enako pomenljiva je bila tudi neuradna oznaka »Protiverska komisija«, ki se pojavi že v naslovu drugega poročila z dne 28. novembra, v zapisnikih pa je prvič uporab-

³⁶ Politbjuro i cerkov', št. 23–29, 161–164; podobno še enkrat v nekem telegramu, naslovljenem na politbiro z dne 14. maja: Politbjuro i cerkov', št. 12–3, 311–313. – Kakor smo že povedali, ta kontinuiteta govori proti domnevam, da Trocki predsedništva v komisiji ni dobil proti svoji volji.

³⁷ Stefan Plaggenborg: *Revolutionskultur. Menschenbilder und kulturelle Praxis in Sowjetrußland zwischen Oktoberrevolution und Stalinismus*, Köln etc. 1996, 126, piše, kako si je sistem »živo cerkev« predstavljal kot »transmisijsko krmilno cerkev« (tudi v besedilu se nahaja v navednicah), ki bi se nahajala v funkcionalni bližini ostalih transmisijskih krmil kot na primer Komsomola. Vendar pa ne smemo spregledati, da je sistem podpiral prenovitelje le zaradi kratkoročnih taktičnih interesov in je tudi njih – kot vsako versko skupnost – v nasprotju s »pravimi« transmisijskimi krmili obravnaval kot *a priori* sumljive.

³⁸ Zapisnik št. 8 (19. december 1922): RCHiDNI, f. 17, op. 112, d. 443a, l. 20 (TDR 2.2; 3); zapisnik št. 14 (27. februar 1923): pravtam, l. 30 (TDR 2.5).

³⁹ Objavljeno v: Politbjuro i cerkov', pravtam (op. 13), št. 12–17, 327–330; v skladu z drugim izvedom: *Russkaja pravoslavna cerkov' i kommunističeskoe gosudarstvo* (kakor v op. 8), 154 (izvlečki). – Stališče je podrobneje izdelano v knjižici I. Skvorcov, *O »živoj cerkvi«*, Moskva 1922, posebej 38–39.

⁴⁰ Zapisnik št. 4 (14. november 1922): RCHiDNI, f. 17, op. 112, d. 443a, l. 10 (TDR 4).

⁴¹ RCHiDNI, f. 17, op. 112, d. 443a, l. 16 (TDR 1.1–2).

⁴² Tako navaja Savel'ev, Bog i kommissari, (kakor v op. 17), 168.

ljena v št. 7 z dne 5. decembra 1922,⁴³ kajti od samega začetka je komisija obravnavala tudi druge verske skupnosti.

V odnosu do pravoslavne cerkve je v zgodnjem poletju leta 1923 nastopila sprememba. Patriarh Tihon je bil, potem ko je bil 11. maja iz hišnega pripora celo premeščen v zapor GPU-ja, 27. junija izpuščen na prostost; postopek proti njemu je bil suspendiran. Tihon je 16. junija z »izjavo o kesanju« prosil Vrhovno sodišče za izpustitev;⁴⁴ dan po izpustitvi pa je v pozivu vernikom oznanil svojo lojalnost do sovjetske oblasti.⁴⁵ Iz dokumentov, ki so šele zdaj postali dostopni, je razvidno, da je Jaroslavski vsebino te izjave predhodno formuliral na izrednem, »zunanjem zasedanju« Protiverske komisije dne 11. junija.⁴⁶ Komisija je osnutek skorajda dobesedno sankcionirala na svojem rednem zasedanju št. 24 dne 12. junija⁴⁷ in ga predložila politbiroju, da ga odobri.⁴⁸

Izpustitev v zameno za izjavo o lojalnosti je bila ugodna rešitev za režim, saj lahko iz poročil GPU-ja razberemo, kako zelo so se bali, da bi proces izzval nemire;⁴⁹ poleg tega so želeli preprečiti, da bi prišlo do ponovnega padca ugleda v tujini in do ogrožitve prizadevanja za diplomatske odnose. Vendar pa je politbiro prav nasprotno še 12. aprila zavrnil prošnjo ljudskega komisarja za zunanje zadeve Čičerina, da bi že v naprej izključili vsaj smrtno kazen za Tihona.⁵⁰

Tihon sam pa je junija pristal na kompromis, ker se je moral bati, da ga bo sicer režim skupaj s prenovitelji izrinil na stranski tir, saj ga je sinoda prenoviteljev že 3. maja proglasila za odstavljene.⁵¹ Protiverska komisija je 4. maja sklenila, naj sinoda k Tihonu odpošlje delegacijo in izvedbo zaupa GPU-ju.⁵²

Od Tihonove izjave o lojalnosti dne 16. junija dalje je sistem patriarhatsko cerkev obravnaval kot večinsko cerkev; postopek proti Tihonu je bil na podlagi sklepa politbiroja z dne 13. marca 1924 ustavljen.⁵³ Prenoviteljsko gibanje je izgubilo podporo javnosti in postopoma usahnilo.⁵⁴

⁴³ Politburo i cerkov' (kakor v op. 7), št. 12–21, št. 339; RCHi DNI, fond 17, opis' 112, d. 443a, l. 18 (TDR 1.2).

⁴⁴ Besedilo je med drugim objavljeno v: Akty svjatejšego Tihona, patriarha moskovskogo i vseja Rusi, poznejšie dokumenty i perepiska o kanoničeskom preemstve vysšej cerkovnoj vlasti. 1917–1943 gg., sostavitel' M.E. Gubonin, Moskva 1994, 280–281; Politburo i cerkov', št. 25–34, str. 285–286.

⁴⁵ Objavljeno med drugim v: Akty svjatejšego Tihona, 283–285; Politburo i cerkov'. Knjiga 2 (kakor v op. 20), št. P–164, 349–352.

⁴⁶ Politburo i cerkov' (kakor v op. 7), št. 25–31, 282–283 (11. junij). – Na enem izmed izvodov zasledimo ročno napisani zaznamek: »Izvlaček iz zapisnika zunanjega zasedanja Komisije za ločevanje cerkve od države«. Ta zapisnik, če je sploh obstajal, ni dokazan.

⁴⁷ Zapisnik št. 24 (12. junij; TDR 1): RCHiDNI, f. 17, op. 112, d. 565a, l. 10.

⁴⁸ Politburo i cerkov', pravtam (kakor v op. 13), št. 25–33, 284–285 (14. junij). – Prikaz dogodkov tudi pri Krivova: Vlast' i cerkov', (kakor v op. 6), 186–187; na kratko že pri V.A. Alekseev, Illjuzii i dogmy, Moskva 1991, 248.

⁴⁹ Prim. poročilo Rebrova, namestnika vodje 6. oddelka GPU-ja, z dne 17. aprila: Politburo i cerkov', št. 25–17, 267–269.

⁵⁰ Politburo i cerkov', št. 24–15, 265–266. – Izdajatelji navajajo, da udeleženci na zasedanju niso zabeleženi.

⁵¹ Objavljeno: V. Krasnickij: Pomestnyj sobor 1923 g., Moskva 1923, 11–13.

⁵² Zapisnik št. 20: RCHiDNI, f. 17, op. 112, d. 565a, l. 1 (TDR 1.5). – Prim. tudi Krivova Vlast' i cerkov', 185.

⁵³ Politburo i cerkov' (kakor v op. 7), št. 25–40, 290.

⁵⁴ Krivova, Vlast' i cerkov', 203. – Glede zatona prenoviteljev najdemo gradivo tudi pri Krapivin, Protivosostojanie: Bol'sheviki i cerkov'. 1917–1941 gg., Volgograd 1993, 37–38.

V zapisnikih so omenjene tudi druge verske skupnosti; podobno kot v zvezi s pravoslavno cerkvijo, tudi v drugih primerih na njihovi podlagi dobimo le fragmentarno podobo. Upor katolikov, da bi za uporabo svojih cerkva sklepali pogodbe z državo, je bil sicer omenjen,⁵⁵ ni pa omenjeno zaprtje večine katoliških cerkva v Sankt Peterburgu, ki je sledilo decembra 1922.⁵⁶ Protiverska komisija je sklenila, da morajo biti zaslišanja v procesu proti peterburškemu nadškofu Cieplaku in njegovemu generalnemu vikarju Budkiewiczzu zaključena pred sprožitvijo procesa proti Tihonu.⁵⁷ Najti ni mogoče nobene navedbe, ki bi omenjala smrtni obsodbi obeh, pomilostitev Cieplaka na desetletno zaporno kazen in usmritev Budkiewiczza 31. marca 1923. 26. februarja 1924 je komisija zavrnila predčasno izpustitev Cieplaka.⁵⁸ Pred sklepom politburoja z dne 13. marca, naj Cieplaka izženejo,⁵⁹ komisija ni sprejemala predhodnih sklepov – kar ne izključuje možnosti, da so o zadevi posamično povprašali člane komisije. Cieplak je mejo prestopil 9. aprila.⁶⁰

Komisija je 27. junija 1925 težnje, da bi »ustanovili nacionalne katoliške organizacije (belorusko, ukrajinsko itd.),« proglasila za »škodljive«,⁶¹ to pomeni, da je odklonila organizacijo cerkvene jurisdikcije v analogiji z zveznimi republikami. To bi namreč istočasno okrepilo oblikovanje nacionalnih razmejitev in otežilo osrednji nadzor.

Na splošno naj pripomnimo, da zapisniki Protiverske komisije ne nudijo podatkov o tematiki narodnostne politike. Kakor je videti iz dnevnih redov in sklepov, je bila sovjetska politika do verskih skupnosti neodvisna od narodnostne politike.

Izmed protestantskih skupin so najpogosteje omenjeni baptisti in njim bližnji evangeličani. Pri teh skupinah je šlo predvsem za uvoz in tiskanje verske literature, za potovanja v tujino in obiske iz tujine; tudi njihovo odklanjanje služenja vojaščine se vedno znova pojavlja kot tema razprav.

V zvezi z muslimani se je v ospredju nahajalo vprašanje poučevanja mladoletnih. Komisija je 13. novembra 1923 sprejela predlog sklepa, ki naj bi ga potrdil politburo, v smislu, da naj bo sodelovanje muslimanov pri verskem pouku vezano na prvo stopnjo sovjetske šole oz. na dopolnitev 13. leta.⁶² Ta uredba je istočasno pomagala uveljavljati obisk državnih šol; le na redkih področjih so muslimanske verske šole za otroke ostale začasno še dovoljene. Politburo je uredbo odobril 16. aprila 1924, le da je bila starostna meja zvišana na 14 let.⁶³ Za kongres muslimanskih duhovnikov v Ufi junija 1923 so zastopniki GPU-ja prav tako dobili natančna navodila za usmerjanje odločitev kakor za sinodo pravoslavnih prenoviteljev.⁶⁴

⁵⁵ Zapisnik št. 6 (28. november 1923, TDR 6.3); št. 7 (5. december, TDR 3): RCHiDNI, fond 17, op. 112, d. 443a, l. 17, 19.

⁵⁶ Hansjakob Stehle, *Geheimdiplomatie im Vatikan. Die Päpste und die Kommunisten*, Zürich 1993, 50.

⁵⁷ Zapisnik št. 14 (27. februar 1923, TDR 1.2): RCHiDNI, f. 17, op. 112, d. 443a, l. 30.

⁵⁸ Zapisnik št. 45 (TDR 11): RCHiDNI, d. 17, op. 112, l. 55.

⁵⁹ Politburo i cerkov', št. 25–40, 290.

⁶⁰ Stehle, *Die Päpste* (kakor v op. 56), 68.

⁶¹ Zapisnik brez številke (med št. 67 in 68) (TDR 2): RCHiDNI, f. 17, op. 112, d. 775, l. 40. – Po besedah Savel'eva: Bog i kommissari (kakor v op. 17), 184 v zapisnikih po letu 1926 ni mogoče zaslediti nikakršnih nadaljnih omemb katoliške cerkve.

⁶² Zapisnik št. 38 (TDR 3): RCHiDNI, f. 17, op. 112, d. 565a, l. 37–38.

⁶³ Verzija sklepa kot priloga zapisnika št. 38; pravtam, l. 42. – VCIK je prejel številne pisne prošnje, da bi se verske šole ohranile, večinoma v arabski pisavi; prim. GARF, f. 1235, op. 60, d. 92. Tukaj l. 27 (13. april 1924) argument, da z verskim poučevanjem ni mogoče čakati do dopolnjenega 18. leta, saj v tej starosti otroci že delajo kot kmetje.

⁶⁴ Zapisnik št. 22 (22. maj 1923; TDR 2): RCHiDNI, f. 17, op. 112, d. 565a, l. 5.

Staroverske in izvorno ruske sekte, kot so molokani, *duhoborci* in »joaniti,« so le posamično omenjene. Prav tako so le redko imenovani budisti v mongolsko-burjatski republiki.

Judovsko versko življenje se je skoraj v celoti nahajalo izven interesov komisije. Nobenih pomislekov ni imela proti spremembi neke sinagoge v Minsku v klub.⁶⁵ V svojem poročilu s konca septembra 1923 je Jaroslavskij potožil, da se je zaradi neobstoja centralnih struktur izredno težko bojevati proti judovski duhovščini.⁶⁶ Prav tako kot za sinodo prenoviteljev in muslimanski kongres leta 1923, je komisija leta 1927 sklenila tudi za kongres rabinov, da ga dovoli in ga istočasno usmeri v »zeleno smer.«⁶⁷

Na splošno lahko prepoznamo nekakšno »hierarhijo« politične relevance posameznih verskih skupnosti za sistem; kaže se v pogostnosti njihovega omenjanja v točkah dnevnega reda in v kronološkem redu, kdaj so bile skupine deležne največje pozornosti: rusko-pravoslavna cerkev – katoličani – muslimani – protestanti – ruske sekte – budisti – judje.

Poleg točk dnevnega reda, ki so zadevale posamezne verske skupnosti, predstavlja enega izmed osrednjih tematskih sklopov tudi organizacija protiverske propagande: komisija se je pogovarjala o izdajanju protiverske knjižne serije. Po izkušnjah s prvim komsomolskim božičem 7. januarja 1923 (po starem koledarju 25. decembra 1922) so od Komsomola zahtevali, da za Veliko noč 1923 ne organizira nikakršnega protiverskega karnevala in se omeji na »pesmi, kino, referate, predavanja itd.«⁶⁸ Komisija je svojemu članu Popovu naročila, naj preko agitpropa in politične uprave pri Rdeči armadi doseže prepoved razprave o verskih temah v vojašnicah.⁶⁹ Izdatno dokumentirana je ustanovitev »Zveze prijateljev časopisa *Bezbožnik*,« za katero je konec leta 1924 dal pobudo Jaroslavski in iz katere je leta 1925 izšla »Zveza brezbožcev« kot nosilec oblikovanja množičnega protiverskega gibanja.

Registracija verskih družb, oblikovanje in potrjevanje njihovih statotov predstavljajo še enega od tematskih sklopov, ki se stalno pojavljajo v zapisnikih.

V tem sestavku ni bil naš namen, da bi tudi vsaj približno zaokroženo prikazali vsebino zapisnikov, temveč smo želeli na podlagi gradiva iz časa do leta 1925 ponazoriti, kako raznolike so bile obravnavane teme. V mnogih primerih so navedbe v zapisnikih tudi tako skope, da jih lahko v pravi kontekst uvrstimo le na podlagi predhodnega vedenja oz. na podlagi nadaljnjih virov in literature. S svojim medsebojnim dopolnjevanjem z drugim, že dlje časa poznanim ali prav tako na novo pregledanim gradivom zapisniki predstavljajo izredno bogat sklop virov za natančnejše proučevanje posameznih dogajanj ali posebnih vidikov politike v odnosu do cerkva in nekrščanskih verskih skupnosti.

Kako daleč je potemtakem segal vpliv komisije in koliko je bila zmožna aktivno posegati v dogajanje? Njeno delo je bilo v prvi vrsti osredotočeno na Moskvo; tako je bilo na 5. zasedanju sklenjeno, naj bo v komisijo sprejet predstavnik moskovskega partijskega komiteja.⁷⁰ Predstavniki komisije so potovali v Sankt Peterburg, v Ukrajino in na muslimanski kongres v Ufo. Komisija je zavzemala stališče do notranjecerkvenih sporov v Ukrajini. Kakor je komisija nekoč izrecno ugotovila, pa je bilo vendarle tako, da so »kot organi, ki na kraju samem praktično izvajajo versko politiko, načeloma fungirali vladni oddelki GPU-ja.«⁷¹

⁶⁵ Zapisnik št. 14 (27. februar 1923; TDR 9a): RCHiDNI, f. 17, op. 112, d. 443a, l. 31.

⁶⁶ Politbjuro i cerkov' (kakor v op. 7), št. 12–58, 430.

⁶⁷ Zapisnik št. 90 (25. junij 1927): RCHiDNI, f. 113, op. 353, l. 43.

⁶⁸ Zapisnik št. 12 (6. februar 1923; TDR 4): RCHiDNI, f. 17, d. 112, d. 443a, l. 27.

⁶⁹ Zapisnik št. 13 (20. februar 1923; TDR 1.3): RCHiDNI, f. 17, op. 112, d. 443a, l. 26.

⁷⁰ RCHiDNI, f. 17, op. 112, d. 443a, l. 13 (TDR 5.4). – Glede odnosa med moskovskim komitejem in komisijo prim. v nadaljevanju.

Očitno so se vedno znova pojavljale težave, kako na deželi uveljavljati sklepe in smernice, na primer, ko je šlo za prepoved poljubnega zapiranja cerkva, ki se je sicer v dvajsetih letih večinoma še omejevalo na mestno okolje.⁷² Povabljeni niso prihajali; točke dnevnega reda je bilo potrebno predstavljati zaradi pomanjkljive pripravljenosti.

Kljub navedenim omejitvam v učinkovitosti je komisija vendarle utrdila svoj položaj kot instanca, ki je praviloma dokončno odločala o vprašanih politike do verskih skupnosti; le v posebej perečih primerih je imel pravico do sprejemanja dokončnih sklepov politbiro, ki pa je po drugi strani, kakor v primeru Tihonove izpustitve, upošteval predhodno odločitev komisije.

Vsaj v obdobju do konca leta 1927, ki smo ga preučili do sedaj, je od srede leta 1923 – torej po izpustitvi Tihona – mogoče prepoznati težnjo, v skladu s katero so verske skupnosti obravnavali manj sovražno in destruktivno ter se omejili na nadzor in manipulacijo. Komisija je pridobila bolj vlogo strogega »angela varuha«,⁷³ ki je dovoljeval in pogosto tudi prepovedoval, vendar kazal določeno strpnost. Kakor je leta 1927 ironično zapisal nadškof Ilarion Troicki, je GPU-jev človek Tučkov zavzemal položaj vrhovnega prokuratorja;⁷⁴ v partiji pa nosil vzdevek »iguman«.⁷⁵

Novi pristop, v skladu s katerim se je, kakor smo že omenili, ritem zasedanj od jeseni 1923 dalje upočasnil, je sovpadal s splošno začasno stabilizacijo družbenih odnosov v sredi dvajsetih let. Vendar je zaradi te države znotraj same komisije prišlo do spora, ki ima na prvi pogled precej nenavadne poteze.

1. novembra 1924 je komisija sklenila, da bo za večjo racionalizacijo dela oblikovala predsedstvo, ki naj bi zasedalo vmes med redkejšimi zasedanji plenuma.⁷⁶ V sledečih zapisnikih je vsakokrat zabeleženo, ali gre za zasedanje predsedstva ali plenuma, pri čemer po številu udeležencev skorajda ni mogoče prepoznati razlike. V dopisu z dne 18. februarja 1925 Jaroslavskemu se je M.M. Kostelovska pritožila, da je do 13. novembra 1924 niso povabili niti enkrat, pa čeprav jo je politbiro že 28. junija 1923 potrdil kot članico komisije. Tudi kasneje poleg V.N. Jakovleve z Ljudskega komisariata za izobraževanje, ki tako ali tako nikdar ni prišla na zasedanja, le ona ni bila sprejeta v novooblikovano predsedstvo in je bila s tem izključena iz dela komisije.⁷⁷ Po njenem protestu je bilo razlikovanje odpravljeno; gosa Kostelovska pa odslej ni več omenjena med udeleženci zasedanj.

Vendarle pa je šlo za več kot osebno rivalstvo⁷⁸ in pogajanje okrog poslovnika. Kostelovska je v svojem omenjenem dopisu komisiji očitala, da se ukvarja le z administra-

⁷¹ Zapisnik št. 7 (5. december 1922; TDR 2.5): RCHiDNI, fond 17, op. 112, d. 443a, l. 18.

⁷² Glede oblik podeželske vernosti v dvajsetih letih prim. nazadnje Glennys Young: *Power and the Sacred in Revolutionary Russia. Religious Activists in the Village*, University Park, Pennsylvania 1997.

⁷³ Luukkanen: *The Religious Policy* (kakor v op. 22), 21, uporablja pojem *guardian angel* v zvezi s komisijo, ki je nasledila Protiversko komisijo. Tudi med nasprotniki lahko vzklije zaupljivost. Tako je patriarh Tihon 28. junija 1924 svoje pismo Tučkovu pričel preprosto takole: »Evgenij Aleksandrovič!« Objavljeno pri M.I. Odincov, »Podvergnut' arestu i privleč' k sudbenoj otvetstvennosti. VČK-GPU i patriarh Tihon. 1917–1923, v: Istoričeskij archiv 1997, 5–6, 141–155, tukaj 153.

⁷⁴ Pismo prijatelju z dne 4. novembra glede izjave o lojalnosti, ki jo je leta 1927 dal metropolit Sergij. – Besedilo: Akty svjatejšego Tihona (kakor v op. 44), tukaj 525; tudi: *Russkaja pravoslavnaia cerkov' i kommunističeskoe gosudarstvo* (kakor v op. 8), pravtam (op. 17), 236–242, tukaj 238.

⁷⁵ Politbjuro i cerkov'. Knjiga 2 (kakor v op. 20), št. P-166, 355; Solov'ev o: Feodosij, Moi vospominanija (kakor v op. 22), 206, op. 67.

⁷⁶ Zapisnik št. 57, (TDR 15): RCHiDNI, f. 17, op. 112, d. 775, l. 13.

⁷⁷ RCHiDNI, f. 17, op. 112, d. 443a, l. 29–31, kot priloga k zapisniku št. 64 z dne 14. februarja.

⁷⁸ Prim. pismo Jaroslavskega Leninovi sestri M. Ul'janovi, v katerem pravi, da je osebno najgloblje prizadet,

tivnimi vprašanji, namesto da bi se posvetila protiverski propagandi. Spor med Kostelovsko in drugimi člani komisije z Jaroslavskim na čelu se je nanašal na različne koncepte protiverske propagande.⁷⁹ M.M. Kostelovska, ki je bila v komisiji od srede 1923 kot predstavnica moskovskega partijskega komiteja, je bila glavna urednica časopisa *'Bezbožnik u stanka'*, ki ga je izdajal komite in je predstavljal konkurenčni časopis *'Bezbožniku'*, ki ga je izdajal oddelek za agitprop pri CK-ju.

Jaroslavski je v članku, ki je 29. januarja 1925 izšel v *Pravdi* in še enkrat 1. februarja v *'Bezbožniku'*, časopisu *'Bezbožnik u stanka'* očital, da je v sami zasnovi zgrešen.⁸⁰ Protiverskemu delovanju namreč nič ne koristi, če v polemičnih člankih in karikaturah razgaljajo pope in njihovo neotesanost ali odvisnost od alkohola oziroma njihove finančne zlorabe. S tem naj bi verskim skupnostim le omogočili, da se spoprimejo z lastnimi slabostmi in se tako okrepijo. Potreben je boj proti veri, ne proti duhovščini.⁸¹

Na splošno se je Jaroslavski zavzemal za previdno ravnanje, da bi tako preprečili protestne odzive in pojavljanje kakršnihkoli mučencev. Cilj bojevanja so bile verske ustanove in vsebine, ki so jih le-te oznanjale, ne posamezne osebe. S tem se je Jaroslavski držal smernice, kakršna se je uveljavila približno od srede 1923 dalje, po Tihonovi izpustitvi. Tudi kasneje, ko se je verska politika od sredine leta 1929 dalje radikalizirala, kampanja snemanja zvonov⁸² ni bila naperjena proti posameznim osebam, temveč proti celi skupini vernikov in proti vernosti kot takšni.

Protiverska komisija, ki se je od 13. junija 1928 dalje tako imenovala tudi uradno, je prvič zasedala 17. novembra 1929. Novooblikovana »Centralna stalna komisija za kulturna vprašanja pri VCIK-ju«, katere uvedbo so sklenili že 8. aprila istega leta sočasno z novo »Uredbo o verskih združenjih«, je po eni strani nasledila dediščino Protiverske komisije, po drugi strani pa se je navezovala na nalogo VCIK-ja, ki je izpričana že leta 1921, od leta 1924 dalje pa je bila vedno močnejše opazena, namreč, da je potrebno delovati kot »apelacijska instanca« za verske skupnosti v odnosu do lokalnih sovjetskih ustanov.

Stalno prisotni člani leta 1929 oblikovane Stalne komisije VCIK-ja so že stari znanci iz Protiverske komisije CK-ju; poleg N.P. Krasikova in P.G. Smidoviča z VCIK-ja je bil med njimi zopet tudi sodelavec OGPU-ja Tučkov.⁸³

Z oblikovanjem Stalne komisije je bilo mesto, na katerem naj bi delo koordinirali s posameznimi ustanovami, ki so se ukvarjale z verskimi vprašanji, preneseno iz partijskega v državni aparat. Za razliko od Protiverske komisije pa tu obravnavanje verskih skupnosti ni bilo več povezano z načrtovanjem protiverskega delovanja; Zveza militantnih brezbožcev, ki

ker je »Pravda« natisnila proti njemu naperjeni članek Kostelovske, ne da bi ga prej o tem obvestila; citirano pri Nežnyj, Kommissar d'javola (kakor v op. 31), 74, op. 28; po RCHiDNI, f. 89, op. 4, d. 14, l. 21.

⁷⁹ Na splošno glede bojev za določanje smernic, povezanih z osebnimi rivalstvi: Sandra Dahlke, *An der antireligiösen Front. Der Verband der Gottlosen in der Sowjetunion der zwanziger Jahre*, München 1998. – Z dogodki se ukvarjata tudi: Luukkanen, *The Party of Unbelief* (kakor v op. 15), 196–202; Peris, *Storming the heavens* (kakor v op. 15), 48–54.

⁸⁰ Ponatis članka v: E.M. Jaroslavskij: *Protiv religii i cerkvi. Proletarskaja revoljucija i cerkov' v bor'be s religej*, Moskva 1935, 150–164.

⁸¹ Še leta 1929, v času zaostitve cerkvene politike, je predstavnik Zveze brezbožcev poudarjal, da bi smeli cerkve zapirati le v skladu z voljo vernikov; saj naj bi problem ne tičal v odprtih cerkvah, temveč v obstoju vere kot take, prim. F. Oleščuk: *Kto stroit cerkvi v SSSR*, Moskva – Leningrad 1929, 17.

⁸² Sklep komisije z dne 29. maja 1929 o ustreznih pripravah; zapisnik št. 113, v izvlečkih objavljeno pri Nežnyj: *Kommissar d'javola* (kakor v op. 31) 105, 66, po RCHiDNI, f. 17, op. 113, d. 871, l. 36.

⁸³ Luukkanen, *The religious policy* (kakor v op. 22), 68–69.

jo je vodil Jaroslavski, je sicer od časa do časa v komisijo poslal svojega predstavnika, sicer pa se je osamosvojila.

Reorganizacija leta 1929 je bila očitno povezana z novo, ostrejšo politiko do verskih skupnosti. Kodifikacijski dokumenti iz leta 1929 so izpopolnili »sistem državi sovražnih cerkvenih dostojanstvenikov« in legalni okvir delovanja verskih skupnosti še bolj dosledno skrčili le na opravljanje kulta.⁸⁴ Leta 1929 je brezbožniško gibanje pod vtisom pičlih uspehov dotedanjega dela postajalo vse bolj dinamično; to je bilo potrebno za lastno legitimacijo znotraj sistema; napovedovalo pa se je s predhodno pojavljajočo se verbalno radikalizacijo. Zveza brezbožcev je postala sonosilec mobilizacijskih kampanj za industrializacijo in kolektivizacijo, izvajanje katerih je povsem v smislu brezbožniškega gibanja pogosto kazalo izrecno protiklerikalne in protiverske poteze.

Stalna komisija je obravnavala predvsem pritožbe in prošnje prebivalstva v zvezi z zapiranjem cerkva, ki so jih naslovili na VCIK.⁸⁵ Toda prav zato, ker ni bila zasidrana znotraj partije in ni več delovala konspirativno, je v političnem oziru v veliki meri ostala brez vpliva. Tako je komisija leta 1938 »zaspala«.⁸⁶

V odnosu do verskih skupnosti je vsaka ustanova dobila svojo vlogo pri izvrševanju posebnih nalog, tako da kolektivni koordinacijski gremij na najvišji ravni končno sploh ni bil več potreben. Rezultat je bil, da so trideseta leta z množičnim zapiranjem kulturnih zgradb tudi na podeželskem področju z načrtnim uničevanjem verskega življenja in kriminalizacijo posameznih vernikov v primerjavi z dvajsetimi leti prinesla dosti daljnosežnejšo marginalizacijo in diskriminacijo verskih skupnosti.

Politiko dvajsetih let do verskih skupnosti so zaznamovale iste poteze kot druga področja boljševistične politike: še vedno je obstajalo razhajanje med ideološkimi smernicami in sposobnostjo, da bi jih uresničili. Po izkušnjah iz let »vojnega komunizma« se je sistem v času NEP-a v družbeni in gospodarski politiki izogibal korakom in ukrepom, ki bi lahko izzvali krizne trenutke; v zvezi z versko politiko se je ta usmeritev z zamikom uveljavila šele v sredini leta 1923. Znotraj partije in političnega vodilnega razreda so vzporedno še obstajali različni tokovi, katerih medsebojna konkurenca je onemogočala radikalizacijo politike.

Če si zastavimo vprašanje, ali je bila radikalizacija ob koncu dvajsetih let deviacija, ki je bila vezana na Stalinovo osebo in je nihče ni predvidel, ali pa je bila v zametkih že prisotna v sistemu, gradivo o verski politiki kaže, da so se represivne tehnike porajale že v dvajsetih letih.⁸⁷ Argumentacijske vzorce podtikanja, ki jih je uporabljal generalni državni tožilec Višinski na svojih zaslišanjih in v obtožnicah med režiranimi procesi v letih 1936–38, je mogoče najti že v obtožnici proti patriarhu Tihonu iz leta 1923, ki jo je prav tako podpisal on.⁸⁸

⁸⁴ Formulirano pri Otto Luchterhandt: *Der Sowjetstaat und die Russisch-Orthodoxe Kirche. Eine rechtshistorische und rechtssystematische Untersuchung*, Köln 1976, 247 in pogostejše; tukaj tudi glede zakonodaje: 76–89.

⁸⁵ Prim. obširno delavno poročilo komisije z dne 1. septembra 1936, objavljeno v: *Russkaja pravoslavnaia cerkov' i kommunističeskoe gosudarstvo* (kakor v op. 8), 300–316.

⁸⁶ M. I. Odincov: *Gosudarstvo i cerkov' (Istorija vzaimootnoženij. 1917–1938)*, Moskva 1991 (=Kul'tura i religija 11/1991), 47–63. – Na splošno glede cerkvene politike v 30. letih prim. tudi Luukkanen: *The Religious Policy* (kakor v op. 22). V tem prikazu pa je težko dojeti prav vlogo Stalne komisije.

⁸⁷ Odincov: *Gosudarstvo i cerkov'*, 63, čas do leta 1938 imenuje »dvajsetletna erozija Leninovih načel glede odnosa do vere in cerkve«. Leta 1991 objavljeni, verjetno najkasneje leta 1990 napisani članek ustreza takratnemu prepričanju, po katerem naj bi povratek k Leninu in letom NEP-a predstavljal pozitivno alternativo za sedanjo sistemsko krizo.

⁸⁸ Poitbjuro i cerkov' (kakor v op. 7), 537 (opombe).

Napačno je tudi, če bi v dvajsetih letih videli zlato obdobje za sekte. V primerjavi s pravoslavno cerkvijo le-te sicer odtlej niso bile več pravno zapostavljene in diskriminirane ter so v tem lahko videle izboljšanje svojega položaja v primerjavi z letom 1917, vendar pa so bile kljub temu, da so jih posamezni sovjetski politiki obravnavali z določeno simpatijo, prav kakor velike verske skupnosti žrtev vsiljenih pravil in posamične manipulacije.⁸⁹ V zvezi s posameznimi sektami je Tučkov 27. februarja 1924 zapisal: »Tudi te bodo zagotovo še prišle na vrsto; kajti s poglobljenim ukvarjanjem s sektami smo pričeli šele sredi leta 1923.«⁹⁰

V dokumentih Protiverske komisije je težko prepoznati sledi prizadevanja, da bi uresničili vizijo o »novem človeku«; birokratski vsakdan in nagnjenost k manipulaciji ter spletkarjenju prav nasprotno izpričujeta klavno normalnost »starega Adama«. Neodvisno od pogojenega pluralizma znotraj partije in politične elite so bili nestrpnost, pripravljenost za uporabo nasilja in nespoštovanje pravne države stalni spremljevalci boljševidnega sistema že od njegovih prvih dni dalje.

Prevod Amalija Mergole

Zusammenfassung

Zwischen Bürokratie und Ideologie : Die Antireligiöse Kommission beim Zentralkomitee als Koordinator bolschewistischer Religionspolitik in den zwanziger Jahren

Ludwig Steindorf

Im Zentrum der Ausführungen stehen die Anfang der neunziger Jahre zugänglich gewordenen, doch bisher erst ansatzweise erschlossenen Protokolle der 1922 von bis 1929 tätigen »Kommission zur Durchführung der Trennung der Kirche vom Staat beim Zentralkomitee der Russischen Kommunistischen Partei (Bolschewisten)«, nach parteiinterner zeitgenössischer Bezeichnung auch »Antireligiöse Kommission« genannt.

Die Protokolle vernetzen sich in einer Vielzahl von erwähnten Vorgängen mit bereits publizierten Quellen. Sie bilden einen Spiegel der Politik gegenüber den Glaubensgemeinschaften; es läßt sich eine »Hierarchie« der politischen Relevanz einzelner Religionsgemeinschaften für das System erkennen: Russisch-orthodoxe Kirche – Katholiken – Muslime – Protestanten – russische Sekten – Buddhisten – Juden.

Die Protokolle lassen sich zudem als ein Paradigma für das Funktionieren der sowjetischen Systems, des Zusammenwirkens von Partei und Staat, in den zwanziger Jahren auswerten.

Es fällt schwer, in den Akten der Antireligiösen Kommission spuren der Arbeit an der Umsetzung einer Vision vom »Neuen Menschen« zu erkennen; bürokratische Alltäglichkeit samt Neigung zu Manipulation und Intrige zeigen stattdessen klägliche Normalität des »Alten Adam«. Unabhängig vom bedingten Pluralismus innerhalb von Partei und politischer Elite waren Intoleranz, Gewaltbereitschaft und Nichtachtung von Rechtsstaatlichkeit ständige Begleiter des bolschewistischen Systems seit seinen frühesten Tagen.

⁸⁹ Walter Kolarz: Die Religionen in der Sowjetunion. Überleben in Anpassung und Widerstand, prevod iz angleščine, Freiburg 1963, 286–287; Savel'ev: Bog i kommissari (kakor v op. 17), 210; Krapivin: Sopotavlenie (kakor v op. 54), 46–57.

⁹⁰ Citat pri Nežnyj: Kommissar d'javola (kakor v op. 31), 110–111; iz omenjenega poročila o manipulaciji evangeličanov.